

ALBINA SOWIETOWNA ŻANBOSINOWA

Eurazjatycki Uniwersytet Narodowy im. L.N. Gumilowa, Kazachstan

ORCID: 0000-0003-4541-4154

sovetuk@rambler.ru

WSPÓŁCZESNE PRAKTYKI UPAMIĘTNIANIA WIELKIEJ WOJNY OJCZYŹNIANEJ W KAZACHSTANIE

Contemporary Practices of Commemorating the Great Patriotic War in Kazakhstan

The history of the Great Patriotic War has now become a hostage to political games and the ambitions of a national power. The collapse of the Soviet Union not only led to the development of the republics, but also transformed the politics of memory concerning Soviet history. This article analyses contemporary practices of commemorating the Great Patriotic War in Kazakhstan. It is one of the few Central Asian republics that continues to celebrate 9 May. The author analyses cultural memory in the post-Soviet area using the example of Kazakhstan and shows how contemporary practices of commemorating the Great Patriotic War developed. She also shows the state practices of the social and communicative transmission of the history of Kazakhstan's participation in the Great Patriotic War.

Keywords: Great Patriotic War, Kazakhstan, memory, commemoration, 9 May.

Wielka Wojna Ojczyźniana, jako integralna część II wojny światowej, była ideologicznym symbolem historii radzieckiej, niezwykłości i potęgi ZSRR. 9 maja 1945 roku Sowieci obchodzili „ze łzami w oczach”, z pieśniami na ustach, z tradycyjnymi pamiątkami, biorąc udział w paradzie. Najważniejszymi osobami tego święta byli uczestnicy tej strasznej wojny. Co znaczył ten Wielki Dzień 9 maja w czasach

ZSRR, a co znaczy obecnie dla niepodległych mieszkańców poradzieckich obszarów?

Linie graniczne rozpadu ZSRR miały nie tylko polityczno-narodowy charakter, ale wręcz wyznaczyły nowy system odniesień pamięci społeczno-kulturowej nakierowany na kształtowanie ideologii narodu, idei tożsamości. Treści minionych czasów i historii najnowszej stały się obiektem kolejnej transformacji w imię stworzenia nowej, bardziej zakorzenionej w tragicznej przeszłości, oficjalnej wersji historii narodowej.

Celem autorskiego badania jest analiza modyfikacji współczesnych praktyk upamiętniania Wielkiej Wojny Ojczyźnianej.

Dla osiągnięcia zamierzonych celów zdefiniowane zostały następujące zadania:

- dokonanie wybiórczego przeglądu projektów naukowo-badawczych uczonych kazachstańskich;
- ukazanie przemian w pojmowaniu kluczowych pojęć dotyczących wojny w przestrzeni naukowo-edukacyjnej;
- zdefiniowanie podstawowych elementów współczesnego postrzegania w upamiętnianiu wydarzeń Wielkiej Wojny Ojczyźnianej;
- zaznaczenie nowego etniczno-narodowego formatu oceny Wielkiej Wojny Ojczyźnianej.

Historia II wojny światowej, w tym Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, stała się zakładniczką gier politycznych i ambicji szermowania pojęciem potęgi narodowej. Parada suwerenności na poradzieckim obszarze wprowadziła nowy związek frazeologiczny – „cena zwycięstwa”, podając w wątpliwość tezę – „Wasze bohaterskie czyny są nieśmiertelne”. Orientacje ideologiczne ZSRR kontrolowały treści przestrzeni społeczno-kulturowej, a „sankcjonowana” pamięć określała jej główne wydarzenia. Jednak priorytety narodowe wraz z „rewolucją archiwalną”, naniósł poprawki na niezmienną dotychczas historię wielkiego zwycięstwa Armii Radzieckiej nad nazistowskimi Niemcami. Nowa „wiedza” historyczna na temat Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w różnych republikach byłego poradzieckiego obszaru nadała rangę bohaterów byłym faszystom. Na przestrzeni ostatnich 20 lat możemy zaobserwować aktywizację pewnych trendów: pseudokonstruowanie bitew i wydarzeń wojennych z umniejszaniem roli ZSRR, transformację i zmianę symboli zwycięstwa narodu radzieckiego nad faszyzmem, zniszczenie zespołu znaków związanych z upamiętnianiem zwycięstwa jako symbolu oswobodzenia Europy od faszyzmu przez Armię Radziecką, upamiętnianie faszystowskich katów i ich popleczników itp. Jest to zja-

wisko naturalne, towarzyszące narodowej odbudowie i kształtowaniu wyznaczników nowej tożsamości.

Dzieje ZSRR jawią się jako obiekt wnikliwej uwagi współczesnych nauk historycznych. Uwzględniając nowe trendy metodologiczne, postrzeganie ówczesnych wydarzeń przeszło z pełnej patosu prezentacji na poziom interpretacji antropologicznej, od negatywno-tragicznego obrazu do próby zrozumienia zasad budownictwa radzieckiego i dokonań technologicznych. Nie mniej ważny wpływ na zmiany wywarła „nowa nauka historyczna”, inicjując restart intelektualny na poradzieckim obszarze. Zaproponowany temat niniejszego artykułu, z jednej strony, umożliwi analizę pamięci kulturowej poradzieckiego obszaru na przykładzie Kazachstanu wraz z kształtowaniem się współczesnych praktyk upamiętniania Wielkiej Wojny Ojczyźnianej, z drugiej zaś strony, pokazuje działania państwa służące przekazywaniu społeczeństwu historii udziału Kazachstanu w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej.

Na pamięć kulturową o tych wydarzeniach składa się obecnie kilka warstw strukturalnych, z jednej strony, państwowe praktyki związane z imprezami okolicznościowymi, z drugiej strony, rodzinne ramy pamięci i jej transmisja w wymiarze rodzinno-osobistym. Struktury przestrzeni społeczno-kulturowej przechowują tragiczne wspomnienia związane z wojną. Są to nie tylko traumatyczne doświadczenia, ale też niepowetowana utrata bliskich, poległych lub zaginionych bez wieści na frontach wojny. Nic dziwnego, że ogólny sens i treść pozostały te same. Zauważmy, że zwroty ogólne i semiotyka zwycięstwa do tej pory są obecne w pamięci zbiorowej Kazachów urodzonych i dorastających w ZSRR. Ich pamięć zbiorowa opiera się na wyznacznikach określonych przez ideologię radziecką, do których można odnieść „miejsca pamięci” czy też personalizację bohaterów Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Pojawiają się też tutaj takie określenia, jak „dzień pamięci”, „dzień naszego zwycięstwa”, „dzień zwycięstwa naszych dziadków”, „nasza historia”, „żyjemy dzięki zwycięstwu”.

Pierwszy blok odbioru i oceny historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej kształtuje się wokół wiedzy naukowej i edukacyjnej. Na społeczno-kulturowym obszarze Kazachstanu zachodzi miękka „rewolucja” terminologiczna – zamiast wcześniej powszechnie przyjętego terminu „Wielka Wojna Ojczyźniana”, obecnie używa się terminu „II wojna światowa”. W społeczeństwie rozpowszechniane są postulaty rezygnacji z terminu „Wielka Wojna Ojczyźniana”, a jako alternatywę proponuje się, takie jak: „sowiecko-niemiecka”, „udział Kazachów w II wojnie światowej”

i in. W kazachstańskich podręcznikach do historii tematyka wojenna lat 1939–1945 pobrzmiewała w następujących podrozdziałach tematycznych: „II wojna światowa”, „Napaad Niemiec na ZSRR”, „Działania wojenne na Bałkanach, w Afryce Północnej”, „Kazachstan w latach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”. Były też próby wprowadzenia do programu szkolnego niezbadanego naukowo, trudnego do przyswojenia dla szkolnego audytorium zagadnienia z historii Legionu Turkiestańskiego. Podane fakty zostały poddane krytyce przez społeczność naukową, w tym też informacja o „próbie przepisywania historii i zamiany faktów historycznych”, która wybrzmiała w interpelacji na posiedzeniu plenarnym Mażyłisa Parlamentu Republiki Kazachstanu¹. Wzorcowe programy nauczania z odnowioną treścią w kazachstańskich szkołach wprowadzono w roku szkolnym 2017 na lekcjach historii powszechnej, gdy na II wojnę światową poświęcono 3 godziny, a na lekcje historii Kazachstanu 6 godzin, z czego wyodrębniono 3 jednostki tematyczne: „Udział Kazachstańców w walkach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”, „Kazachstan – arsenał frontu”, „Kultura Kazachskiej SRR w okresie Wielkiej Wojny Ojczyźnianej”.

Wsparcie państwowe otrzymały projekty naukowo-badawcze poświęcone II światowej/ Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej: „Czoło/tyły frontu: genderowe aspekty II światowej/ Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w historii Kazachstanu” (IRN ARO5133556, red. R.S. Żarkynbajewa); „Wielka Wojna Ojczyźniana i kobiety Kazachstanu na czołach i na tyłach frontów: historie kobiet i codzienność” (IRN AR05131992, red. Z.G. Saktaganowa); „Narodowe formacje wojskowe Kazachstanu na wojennych frontach (1941–1945)” (IRN AR05132125, red. K.S. Ałdżumanow); „Kazachowie podczas II wojny światowej: nowe dokumenty z zagranicznych archiwów” (IRN AR05134037, red. G.M. Miendikułowa). Finansowanie wymienionych projektów to stabilne utrzymanie politycznego kursu w kształtowaniu pamięci historycznej o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Zwróćmy uwagę na zależność terminologii i jej aktywne wykorzystanie w ujęciach badawczych: II wojna światowa/ Wielka Wojna Ojczyźniana, co pokazuje równoważność podstawowych pojęć. Przytoczone tytuły badań ujawniły kluczowe problemy historii II światowej/ Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Naukowo-badawczy przekaz skierowany jest na konceptualną zmianę oficjalnych elementów

¹ *Deputatskij zapros MON: izučenie istorii Velikoj Otečestvennoj vojny – otmėčaetsā popytka perepisyvaniā*, Oficjal'nyj internet-resurs Mażyłisa Parlamenta Respubliki Kazahstan, 25 V 2016, <http://www.parlam.kz/ru/mazhilis/news-details/id25359/1/1> [dostęp: 1 września 2021].

systemu ideologicznego radzieckiej epoki, z zaangażowaniem i poszerzeniem tematycznej bazy źródłowej. Archiwa historii wojennej były kompletowane według swoistej zasady. W pewnym stopniu zdigitalizowana witryna Centralnego Archiwum Ministerstwa Obrony FR „Bohaterskie Czyny Narodu” pozwoliła na personifikację i uhonorowanie bohatera wojny – mikrohistoria losów na tle działań wojennych.

Wymienione projekty kazachstańskich uczonych odzwierciedliły genderowo-antropologiczną tematykę, w centrum każdego badania znajdują się męskie i kobiece losy. Pierwsze trzy, pod naukowym kierownictwem R.S. Żarkynbajewa, Z.G. Saktaganowa, K.S. Ałdżumanow, opierały się na paradygmatach naukowych „nowej nauki historycznej”. Spojrzenie antropologiczne, ale także ujęcie genderowe oraz historia mówiona w planie interdyscyplinarności rozszerzyły w czasie i przestrzeni horyzonty problematyki wojennej. Codziennosc tamtego czasu praktycznie nie była poruszana i naświetlana w okresie radzieckim, bowiem dni powszednie schodziły na dalszy plan, a trudności życia w ówczesnej rzeczywistości były traktowane powierzchownie. Struktury wojennej codzienności jako obiekt badań pozwoliły zobaczyć, usłyszeć i poczuć ówczesny czas wojny, możliwe, że nawet zrozumieć, gdy znikał strach przed śmiercią, kiedy mały człowiek dokonywał bohaterskich czynów. Być może nawet więcej, jak przetrwał, doświadczając ciągłej presji psychicznej.

Karty historii II światowej/Wielkiej Wojny Ojczyźnianej w wymiarze genderowym ukazały transformację strategii życiowych w warunkach wojennej codzienności, gdy od razu można zauważyć różnice w modelach ludzkich zachowań. Uczestnicy projektu opublikowali te najbardziej interesujące prace naukowe, które obnażają życie codzienne stolicy Kazachstanu – Alma-Aty w warunkach czasu wojennego. Autorom udało się pokazać mikrohistorię procesów adaptacyjnych mieszkańców miasta, niepowtarzalne strategie przeżycia tak tutejszej, jak i ewakuowanej ludności².

Obiektywność wojenno-historycznego obrazu lat 1939–1945 uważała wprowadzenie do obiegu naukowego nowych informacji, dokumentów i wspomnień naocznych świadków³. Fragmenty ustnej historii wciągają czytelnika emocjonalnie w wojenno-pozafrontową

² R.S. Żarkynbaeva, N.V. Dulina, E.V. Anufrieva, *Voennaâ povsednevnost' v gorodah tyla v 1941–1945gg. (na primere g. Alma-Aty)*, „Vestnik VolGU. Seria 4, Istoriâ. Regionovedenie. Meždunarodnye otnošeniiâ” 2020, t. 25, nr 1, s. 97–108.

³ Z.G. Saktaganova, *Fragmentsy vospominanii deportirovannyh ženšin: adaptaciâ i žizn' v Kazahstane*, „Mir Bol'sogo Altaâ” 2019, nr 5 (2), s. 232–247.

codziennosc, niewidoczne nici tworzą tło dla przeżyć naocznego świadka, uczestnika tych wydarzeń i kształtują wyobrażenie o tym, jak wyglądała ta rzeczywistość. Problematyka gender dotycząca lat wojennych jest jak szala na wadze, gdy mężczyźni poszli na front, a trud życia codziennego, niczym ciężki ładunek spadł na wątłe ramiona kobiet; komu było ciężiej – trudno znaleźć odpowiedź. Ten ładunek to patriotyzm i miłość do ojczyzny. Historie kobiet zebrane przez grupę badawczą to świadectwo codziennego poświęcenia za cenę swojego poziomu życia w imię zwycięstwa, w imię przyszłości swojej ojczyzny⁴. I jak powiedzieć tym, którzy byli w stanie utrzymać ten ciężar, a których już nie ma, że to była „nie nasza wojna”?

Zadziwiającym fenomenem jest fakt, że spośród 500 Kazachstanców, będących bohaterami Związku Radzieckiego, 97 to Kazachowie. Średni wskaźnik w Kazachstanie – 24 proc. zmobilizowanych, a wśród Niemców – 12 proc. Co piąty Kazachstaniec poszedł na front, ponad 350 tysięcy ludzi nie wróciło⁵. Niezależnie od tragicznych doświadczeń naród kazachski zaprezentował wysoki poziom patriotyzmu. To jedno z najciekawszych zjawisk w historii radzieckiego Kazachstanu. Poszukiwaniem czynników, które miały wpływ na tak aktywną behawioralną i moralną mobilizację narodu kazachskiego, zajmuje się grupa naukowo-badawcza K.S. Ałdażumanowa⁶. Historia wojennej codzienności z punktu widzenia mężczyzn i kobiet, ich codzienne bytowanie, los małego człowieka widziany „oddolnie” – to on/ona jako żołnierz Armii Czerwonej, zesłaniec/przesiedleńca, ewakuowany/a, jeńiec wojenny, on/ona znajdujący się na zagarniętym przez wroga terytorium, więzień obozu koncentracyjnego itp.

Problem Legionu Turkiestańskiego i legionistów turkiestańskich był jednym z niewyjaśnionych zagadnień historii radzieckiej. W najtrudniejszym czasie pierwszego półrocza Wielkiej Wojny Ojczyźnianej większość czerwonooarmistów znalazło się w niewoli, głównie dlatego, że ktoś poddał się sam, wśród nich byli zakładnicy sytuacji oraz zakładnicy wyboru swojej życiowej drogi. Nie ma sensu stratyfikować ukazanych kategorii, biorąc pod uwagę różnorodność przypadków

⁴ Z.G. Saktaganowa, K.K. Abdrahmanowa, *Tylovoj geroizm ženšin Kazahstana v gody Velikoj Otečestvennoj vojny: povsednevnoŝt' i ženskie istorii*, „edu.e-history.kz” 2018, nr 3 (15), <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/939> [dostęp: 1 września 2021].

⁵ *Na každyj 1 mln. kazahstancev-učastnikov VOV prihoditŝa po 33 geroŝa Sovetsko-go Soŝuza – istorik*, *Zakon.kz*, 16 VII 2012 r., <http://www.zakon.kz/4502636-na-kazhdyyj-1-mln.-kazakhstancev.html> [dostęp: 16 lipca 2012].

⁶ S.A. Asanova, *Ob osnovnyh faktorah povedenčeskoj motivacii voinov kazahskih nacional'nyh vojskovykh formirovanij v gody vojny (1941–1945)*, „Mir Bol'sogo Altaŝa” 2019, nr 5 (2), s. 280–295.

w warunkach czasu wojennego, zaczynając od zwykłego otoczenia, a na niefortunnym zbiegu okoliczności kończąc. Odnośnie do wyboru strategii przeżycia istnieje jedno kryterium lub też motywacja do ocalenia własnego życia w warunkach czasu wojennego. Do zachowania wojskowych Armii Czerwonej, którzy złożyli przysięgę, zgodnie z radzieckim prawodawstwem, odnosił się artykuł k.k. ZSRR 58-1a – zdrada ojczyzny. W czasach radzieckich wszelkie formy kooperacji z wrogiem były oceniane jednym słowem „zdrada”, co zauważali zagraniczni badacze. Grupa badawcza pod kierunkiem G.M. Miendikułowej⁷ ujawniła znaczącą liczbę dokumentów w zagranicznych archiwach ukazujących mało znane karty historii uczestnictwa Kazachów w II wojnie światowej.

Od początku funkcjonowania w 2021 roku Komisji Państwowej ds. Rehabilitacji Politycznej Ofiar Represyjnej Polityki Państwa Radzieckiego poruszona została kwestia rehabilitacji żołnierzy Legionu Turkiestańskiego. Większa część legionistów turkiestańskich przeszła przez Legionowo znajdujące się na terenie Polski. Pomysł rehabilitacji politycznej wywołał falę oburzenia nie tylko w Kazachstanie, lecz także w Rosji. Społeczeństwo kazachstańskie podzieliło się na dwa obozy. Swoją sprzeciw wyrazili potomkowie tych, którzy walczyli z faszyzmem, żądając, aby nie szargać pamięci poległych za zwycięstwo. Potomkowie niezrehabilitowanych i częściowo zrehabilitowanych legionistów utrzymują z kolei, że ich przodkowie są ofiarami represji radzieckich. Z treści materiałów śledczych⁸ wynika, że władze radzieckie potraktowały ich surowo, skazując na kary więzienia od 10 do 25 lat pod koniec lat czterdziestych. Jednakże na mocy decyzji komisji obwodowych Wojennego Kolegium Sądu Najwyższego ZSRR i Prezydium Rady Najwyższej ZSRR w latach 1954–1955 wymiar kary zmniejszono do faktycznie odbytej i więźniów zwolniono na podstawie amnestii. Do tej grupy dołączyły także osoby niezrehabilitowane, które mimo popełnionych przestępstw wypuszczono z więzienia i zatarto wyroki skazujące. Treść dokumentów archiwalnych opatrzonych klauzulą „tajne” wskazuje na udział legionistów w oddziałach partyzanckich wielu państw europejskich, takich jak Francja, Jugosławia, Norwegia i in. Na przykład Z. Dżamankułow⁹ przy pierwszej okazji dokonał

⁷ *Kazahi vo Vtoroj mirovoj vojne: dokumenty iz zarubežnyh arhivov*, t. 1, red. G.M. Mendikulova, Kazakhskii naŋsional'nyj issledovatel'skii tekhnicheskii universitet im. K.I. Satpaeva, Almaty 2018, s. 379.

⁸ Autorka bazuje na informacjach ze Specjalnego Archiwum Państwowego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Republiki Kazachstanu.

⁹ Sprawa śledczo-archiwalna 3700.

ucieczki z Legionu Turkiestańskiego i stanął na czele oddziału partyzantów w Albi (Francja). J. Diusieniew odmówił Weli Kajum-chanowi i nie dołączył do Legionu Turkiestańskiego, za co został wcielony do karnego batalionu Solcy¹⁰, następnie przy pierwszej okazji poddał się Armii Czerwonej.

Wnioski z działalności projektowej na temat historii II światowej/Wielkiej Wojny Ojczyźnianej świadczą o przełomie w kazachstańskiej historiografii w dziedzinie historii wojskowości. Analiza publicystyczno-projektowej działalności grup badawczych ukazała historyzację wiedzy o tematyce wojennej, legitymizację źródeł wprowadzanych do obiegu naukowego, w tym także wyników badań terenowych. Podsumowując, realizacja wymienionych projektów jakościowo wzbogaciła problematykę II światowej/Wielkiej Wojny Ojczyźnianej o szczegółowe konstruowanie przeszłości na bazie kompletu źródeł dokumentalnych. „Strategia przypisania”¹¹ – interdyscyplinarność metodologii badań projektowych ukazała różnorodność podejść w analizie problematyki wojennej, nadając jej wyraźnie antropologiczny rys. Całkiem możliwe jest to, że kierownictwo projektów odkryło nowe obszary problemowe II światowej/Wielkiej Wojny Ojczyźnianej na poziomie makro- i mikrohistorii, określiło nowe trendy badawcze aktualizujące wskazane zagadnienia. Pamięć historyczna została uzupełniona o nowe narracje historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. W ścisłym centrum zainteresowań badawczych znalazły się: mikrohistoria wojny, „mały człowiek” w warunkach wojennej, deportacyjnej, ewakuacyjnej i wszelkiej innej opresyjnej codzienności, jego punkt widzenia i postrzegania epokowych wydarzeń.

Drugi blok odbioru i oceny historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej skupia się wokół pamięci zbiorowej, świadomości społecznej i perspektywy życia rodzinnego. Niemi świadkowie tej wojny – dokumentacja fotograficzna, wspomnienia ustne, listy stały się bazą wizualnej rekonstrukcji historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Współczesne społeczeństwo stworzyło swoją strukturę pamięci i nowy format jej świętowania, organizując np. szycie odzieży frontowej, budując obóz wojskowy oraz tworząc inne atrybuty związane z frontem. Całemu procesowi towarzyszy relacja fotograficzna, utrzymana w monochromatycznej tonacji. Semiotyka pamięci o wojnie uległa zmianie, podczas dni majowych na samochodach kazachstańskich ulic pojawiły się slogany: „Dziękuję

¹⁰ Sprawa śledczo-archiwalna 3664.

¹¹ I. M. Savel'eva, *Istoričeskie issledovaniâ v XXI veke: teoretičeskij frontir*, „Dialog so vremenem” 2012, z. 38, s. 25–53.

dziadkowi za zwycięstwo”, „Pamiętamy! Jesteśmy dumni!”. Środowisko społeczne przyczyniło się do powstania nowej perspektywy badawczej, nowego interdyscyplinarnego obszaru problemowego.

W Kazachstanie znają i pamiętają nazwiska 528 krajan, którzy otrzymali tytuł Bohatera Narodowego Związku Radzieckiego, a 110 tysięcy nagrodzono Orderami Chwały. Czterech Kazachstańców dwukrotnie zostało Bohaterem Związku Radzieckiego – Siergiej Ługanskij, Tałgat Biegielدينow, Leonid Bieda i Iwan Pawłow. Na każdy milion Kazachów przypadało średnio 33 bohaterów. „[...] w Kazachstanie był najwyższy stopień mobilizacji” – podaje historyk G. Alpypspajewa – „średnio 24 proc. ludności było zmobilizowane. Jeśli chociażby porównać to z Niemcami, tam 12 proc. było zmobilizowanych”. Z tego wynika, że co piąty Kazachstaniec poszedł na front, ponad 350 tysięcy ludzi nie wróciło¹².

Na cześć bohaterów i weteranów Wielkiej Wojny Ojczyźnianej są nazywane ulice, aleje, osady, szkoły, tworzone są kompleksy pamięci, organizowane wystawy i wydawane książki. Na przykład, w mieście Ałmata 104 ulice nazwano na cześć bohaterów, w obwodowym centrum Pietropawłowska – 11, w Nur-Sułtanie – 11. Trzy duże aleje w Nur-Sułtanie zostały nazwane kolejno: na cześć Baurżana Momysz-uly, legendarnego, bohatera narodowego, za heroiczną postawę w bitwie o Moskwę w 1942 roku był nominowany do tytułu Bohatera Związku Radzieckiego, 11 grudnia 1990 roku pośmiertnie otrzymał ten tytuł; na cześć Sagadata Nurmagambietowa, który miano Bohatera Związku Radzieckiego otrzymał za walkę zimą 1945 roku na rzece Pilicy w Polsce, doczekał zwycięstwa w Berlinie, a w 1991 roku stał się pierwszym ministrem obrony Kazachstanu; na cześć Rachimżana Koszkarbajewa, który razem z Grigorijem Bułatowem jako pierwsi zatknęli sztandar nad Reichstagiem – ten fakt w okresie radzieckim nie został odnotowany. Dopiero dzięki staraniom Baurżana Momysz-uly, 7 maja 1999 roku, zgodnie z dekretem Prezydenta Kazachstanu, Rachimżanowi Koszkarbajewowi nadano tytuł Narodowego Bohatera Kazachstanu. Osiem lat później, 7 maja 2007 roku Instytut Historii Wojennej Rosji oficjalnie potwierdził, że lejtnant 150. Dywizji Strzeleckiej 3. Armii Uderzeniowej 1. Frontu Białoruskiego Rachimżan Koszkarbajew 30 kwietnia 1945 roku zatknął sztandar nad Reichstagiem¹³.

¹² A. Žanbosinova, *Kul'turnaâ pamât' i memorializaciâ Velikoj Otečestvennoj vojny na sovremennom ètape*, „Mir Bol'sogo Altaâ” 2015, t. 1, nr 2, s. 123–131.

¹³ 75 let nazad Rahimżan Koškarbaev pervym vodruzil znamâ nad Reichstagom, Meždunarodnoe informacionnoe agentstvo „Kazinform”, 30 IV 2020, <https://www.inform.kz/ru/>

Należy podkreślić, że zgodnie z tradycyjną mentalnością Kazachów obdarza się głębokim szacunkiem i oddaje się cześć bohaterom narodowym, do których automatycznie należą także bohaterowie narodu kazachskiego Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Wśród nich są dwie dziewczyny, jedyne ze środkowoazjatyckiego regionu, które otrzymały ten tytuł – Alija Mołdagułowa i Manszuk Mamietowa. Potomkowie bohaterów sławią ich i są dumni z rodowej przynależności. Silne związki pokoleniowe przechowują pamięć o „bohaterach minionych czasów”. Specyfiką kazachskiego społeczeństwa są silne więzi rodzinne tak w bezpośredniej, jak i w dalszej linii, co pozwala zachowywać i przekazywać z pokolenia na pokolenie rodzinne legendy. Do nich zalicza się też informacje o tych, którzy nie wrócili z wojny, lub też o tych, którzy przepadli bez wieści. Dużą pomoc w poszukiwaniu stanowią materiały strony Federacji Rosyjskiej „Bohaterskie Czyny Narodu”, a także wyprawy poszukiwawcze. Dorosłe dzieci żołnierzy, obecnie już starcy, wnukowie i prawnukowie, nie tracąc nadziei, nie przestają szukać swoich przodków, tych którzy nie powrócili z wojny. Cuda mimo wszystko się zdarzają i poszukiwania dają niekiedy rezultat. Tego typu dobre wiadomości o odnalezionych szczątkach żołnierzy z Kazachstanu są rozpowszechniane w środkach masowego przekazu. Kiedy np. znaleziono szczątki poległego na Wzgórzach Siniawińskich żołnierza Uachita Kairkanowa, odezwała się prawnuczka, natomiast jedyny syn Uachita, a jej dziadek, nie doczekał wieści o ojcu, na którego czekał całe swoje życie i opowiadał o tym swoim wnukom. Należy zauważyć, że na poziomie władzy lokalnej zdecydowano o kwestii powtórnego pochówku szczątków czerwonarmisty w ojczystej ziemi¹⁴.

Rezultaty prac poszukiwawczych, biorąc pod uwagę los 106. Dywizji Kawalerii z Kazachstanu, która zaginęła bez wieści w składzie trzech armii sowieckich w Kotle Charkowskim, zapomnianej na długie 70 lat, dały zadziwiający wynik: określono liczebność 4175 ludzi, skład etniczny – w Dywizji było 90 proc. Kazachów, ale najważniejsze były odzewy potomków. Historia tej Dywizji została napisana dzięki potomkom czerwonarmistów, wypełniona fragmentami ustnych wspomnień, zachowanymi dokumentami, co oznacza, że pamięć o wydarzeniach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej jest zachowywana i przekazy-

75-let-nazad-rahimzhan-kosharbaev-pervym-vodruzil-znamya-nad-reyhstagom_a3644637 [dostęp: 2 września 2021].

¹⁴ I. Otrada, *Ostanki bez vesti propavšego kazahstanskogo soldata našli pod Poltavoj*, Total, 8 VI 2019, https://total.kz/ru/news/obshchestvo_sobitiya/ostanki_bez_vesti_propavshego_kazahstanskogo_soldata_nashli_pod_poltavoi_date_2019_06_08_17_34_14 [dostęp: 2 września 2021].

wana poprzez więzi międzypokoleniowe, a to znaczy, że o nikim i o niczym nie zapomniano¹⁵.

Istnieje także inna strona treści pamięci o wojnie. W ostatnich czasach w kazachskim społeczeństwie pojawiają się nowe podejścia i osobiste oceny dotyczące świętowania Dnia Zwycięstwa 9 maja, udziału Kazachskiej SRR w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej. Tragiczne losy 106 Dywizji wywołały negatywny odzew w społeczeństwie kazachskim. Pojawienie się wśród Kazachów nowych opinii na temat wydarzeń II wojny światowej, różniących się od oficjalnych wyobrażeń na ten temat, jest świadectwem odejścia od radzieckich ocen historii. My wszyscy doskonale zdajemy sobie sprawę z istnienia „białych plam”, które były i wciąż są opatrzone klauzulą „ściśle tajne”, gdyż wykraczają poza ramy ideologii socjalistycznej. Należą do nich m.in. fakty dezercji Kazachów, ucieczki przed wcieleniem do wojska, przejścia na stronę wroga, służba w Legionie i armii niemieckiej. Zamiany przejścia na stronę nieprzyjaciela i próby dezercji karane były zgodnie z prawem wojennym. Trybunał Wojenny armii czynnej wydawał wyroki skazujące na karę śmierci lub długotrwałego pozbawienia wolności. Drażnieniu tych tematów towarzyszy wrzucanie informacji o przymusowym wykorzystaniu Kazachów jako mięsa armatniego w cudzej wojnie.

Historia narodowa, coraz bardziej odchodząc od imperialnego podejścia i radziecko-rosyjskich ocen II wojny światowej, proponuje okrojona wersję wydarzeń, eksponując poszczególne postacie narodu kazachskiego, jak np. Bauyrżana Momyszuły, który odznaczył się w bitwie pod Moskwą, walcząc w słynnej dywizji Panfilowa. Dopiero po śmierci został uhonorowany Złotą Gwiazdą Bohatera Związku Radzieckiego – w popularnej opinii przyczyną tej jawnej niesprawiedliwości wobec niego są „moskiewscy szowiniści”. Obecnie obserwuje się kształtowanie nowego spojrzenia na II wojnę światową w świadomości społecznej narodu kazachskiego. Historia Wielkiej Wojny Ojczyźnianej nabiera zabarwienia etnicznego, zawierając w sobie jedynie tragiczne wątki i wypełniając nimi traumę kulturową.

Trzeci blok odbioru i oceny historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej skupia się wokół państwowych praktyk związanych z imprezami okolicznościowymi. Czczenie dat jubileuszowych Wielkiej Wojny Ojczyźnianej stało się instrumentem Republiki Kazachstanu w podejmowaniu decyzji odnośnie do moralno-ideologicznych zadań, a w pierwszej

¹⁵ S. Akkuly, *Isčeznuvšaâ diviziâ, ili Kak kazahov brosilî na tanki s šaškami nagolo*, Radio Azattyk, 9 V 2011, https://rus.azattyq.org/a/makka_karazhanova_kazakh_division_106_war/4093282.html [dostęp: 9 listopada 2011].

kolejności podczas próby kształtowania tożsamości narodowej na podstawie minionych wydarzeń. Tak jak Święto Zwycięstwa nad faszystowskimi Niemcami miało silny charakter jednoczący, tak też związane z nim imprezy okolicznościowe kształtowały świadomość i zachowania społeczne, demonstrując pełne zjednoczenie z przeszłością, tożsamość wyrażała się w przynależności do powstającej pamięci zbiorowej. Praktyka i polityka związane z czczeniem pamięci odzwierciedla ją się w pracach wybitnych badaczy, takich jak P. Nora¹⁶, E. Hobsbawm¹⁷, P. Ricœur¹⁸ i inni. Państwo dokonało aktualizacji treści pamięci zbiorowej o Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej, wzmacniając stabilność kazachskiego społeczeństwa, na tle mających miejsce polityczno-narodowych transformacji poradzieckiego obszaru.

Siedemdziesiąta piąta rocznica zwycięstwa w Wielkiej Wojnie Ojczyźnianej jeszcze raz pokazała, że nie zważając na kryzys systemowy i wojny polityczne „o prawdę”, państwowy kurs zmierzający do zachowania i kształtowania wspólnej społeczno-kulturowej przestrzeni pamięci o wojnie pozostaje niezmienny. Jednym z wyraźniejszych przejawów troski o weteranów stała się jednorazowa wypłata pieniężna dla uczestników, weteranów, wdów po zmarłych inwalidach i uczestnikach Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Według nas, ważny jest nie tylko pakiet socjalny, ale też kształtowanie obszarów pamięci, są to swego rodzaju wyznaczniki pozostawione przez odchodzące pokolenie dla następców. Na pewno wszechstronnie kształtowana świadomość społeczna służy fundamentalnemu dziedzicznemu związkowi między minionymi wydarzeniami i pokoleniami. Pamięć zbiorowa akcentuje, umacnia i wiąże przeszłość z „kadrami” rodzinnych wspomnień.

Pamiętnym wydarzeniem – przypadającym na czas obchodów 75-lecia zwycięstwa, nawiasem mówiąc, w Kazachstanie 9 maja też został świętem zwycięstwa – było zasadzenie 200 drzew mających upamiętniać kazachskich żołnierzy oraz ustanowienie płyty. Słowa, wybrzmiewające podczas wystąpienia inicjatora tej idei, generała brygady A. Abdrachmanowa odzwierciedlają stosunek kazachskiego społeczeństwa do Wielkiej Wojny Ojczyźnianej: „Tutaj posadzono 200 sadzonek klonu. Popatrzcie, żołnierze stoją jak młode pnienie! Miną lata, o wielu wydarzeniach się zapomni, ale liście klonu będą szeptać: Dziękuję ci, żołnierzu! Dziękuję ci, ojczyźnie! Dziękuję ci, weteranie! Dzie-

¹⁶ P. Nora, M. Ozuf, Ž. de Püimež, M. Vinok, *Franciã-pamãt'*, Izdatel'stvo Peterburgskogo universiteta, Sankt-Peterburg 1999.

¹⁷ E. Hobsbawm, *Izobretenie tradicii*, „Vestnik Evrazii” 2000, nr 1, s. 47–62.

¹⁸ P. Rikër. *Pamãt', istoriã, zabvenie*, Izdatel'stvo gumanitarnoj literatury, Moskva 2004.

kuje, że pomogłeś zwyciężyć faszyzm!. Niech cała aleja służy pamięci o bohaterskich czynach każdego żołnierza wojny”¹⁹.

Tego typu wydarzenia zdobywają szeroką popularność, jest to nie tylko kwestia posadzenia drzew, ale też idea antropologizacji pamięci o wojnie. Spoiwem wszystkich doniosłych wydarzeń Wielkiej Wojny Ojczyźnianej jest „mały człowiek”, który na swoich ramionach odczuł wszystkie troski długich 1418 dni. On jest przecież żołnierzem, zwycięzcą, weteranem, on był ewakuowany, on był deportowany, zesłany, przesiedlony, był żołnierzem pracy, jeńcem wojennym, zaginionym bez wieści, członkiem rodziny zdrajcy ojczyzny, służącym na tyłach frontu i można tak wymieniać bez końca, mając na uwadze różnorodność statusu społecznego. Prawda o „małym człowieku”, jego mikrohistoria i mikrofabuły zostały za kulisami zwycięskich relacji oficjalnej propagandy radzieckiej. Personalizacja historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej była prezentowana przez potomków w formie eseju tematycznego, rysunków, poezji, twórczości artystycznej, filmów krótkometrażowych i innych wariacji konkursowych. Wizualna prezentacja historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej została ukazana w dokumentach historycznych, w źródłach archiwalnych, foto- i wideokadrach dokumentalnych, prywatnych dokumentach, makietach, a nawet poprzez oryginalne uzbrojenie i wyposażenie Armii Czerwonej. Wspaniałym pomysłem jest zapoczątkowany w miastach Kazachstanu, w tym także w Ałmaty: Challenge #AtamnynAmanaty75 na cześć 75-lecia zwycięstwa. Sieci społecznościowe stały się bazą kształtowania pamięci cyfrowej. Uczestnik wyzwania mógł zaprezentować nagranie osobistego dokumentu o uczestniku wojny lub opowiadanie o nim. Wyzwanie online pozwoliło osobiście pogratulować weteranom i uczcić pamięć poległych. Niezależnie od pandemii, program jubileuszu w Kazachstanie miał swoje odzwierciedlenie na licznych banerach i plakatach. Dobrą tradycją współczesnej wizualizacji pamięci w miastach Kazachstanu stały się billboardy z fotografiami witających weteranów Wielkiej Wojny Ojczyźnianej z dobrymi życzeniami pod ich adresem.

Praktyka upamiętniania przewiduje także tworzenie niewielkich postumentów, popiersi, tabliczek pamiątkowych, ekspozycji muzealnych, medali pamiątkowych czy monet. Tak też na jubileusz zwycięstwa w 2020 roku były przygotowywane doniosłe akcje, nie tylko

¹⁹ *Alleū učastnikov VOV v čest' 75-letia Pobedy otkryli v Almaty*, Meždunarodnoe informacionnoe agentstvo „Kazinform”, 7 X 2020, https://www.inform.kz/ru/aleyu-uchastnikov-vov-v-čest-75-letiya-pobedy-otkryli-v-almaty_a3703425. 07.10.2020 [dostęp: 2 września 2021].

paradny pochód, ale i cały szereg zaplanowanych wydarzeń o charakterze naukowym, kulturalnym i społecznym. Niestety, pandemia zaburzyła plany. Przed jubileuszem w republice obowiązkowo były odrestaurowywane pomniki i stawiane nowe. W Kazachstanie weterani założyli pamiątkowe kapsuły zwycięstwa, co według nas jest nową formą sakralizacji i upamiętniania wojny oraz zwycięstwa. Parada Nieśmiertelnego Pułku stała się unikalną formą zbiorowego upamiętniania, w której odzwierciedliła się solidaryzacja pamięci historycznej. To swego rodzaju rekonstrukcja przeszłości historycznej poprzez aktualizację przenikania się pokoleń: każdy, niezależnie od wieku, kto przyniósł portret bliskiej osoby, „zawiązał supełek” pamięci historycznej. Współuczestnictwo państwa wyraziło się nie tylko we wsparciu Nieśmiertelnego Pułku, ale i w bezpośrednim uczestnictwie lokalnych przedstawicieli władzy w paradzie narodowej z portretami uczestników wojny. Wizualną formą upamiętniania jest dziś Wstążka św. Jerzego. Niezważając na burzliwe dyskusje w kazachstańskim słowie drukowanym i w społeczeństwie, próba zamiany Wstążki św. Jerzego na wstążkę koloru flagi państwowej nie zakończyła się sukcesem. Tutaj też znalazło się wyjście, pojedynczy obywatele posługiwali się obiema wstążkami, pokazując w ten sposób wysoki poziom kazachstańskiej tolerancyjności.

Ideologizacja praktyk upamiętniania w warunkach kardynalnej transformacji orientacji aksjologicznych doprowadziła do pojawienia się rewanżystowskich nastrojów wobec wydarzeń z okresu historii radzieckiej. Protestacyjne wystąpienia narodowców skierowane są na zniszczenie obiektów pamięci „radzieckiej epoki kolonialnej”, jak np. pomnika 28 panfilowców, zniesienie święta 9 maja, heroizację Hitlera²⁰.

W ten sposób na obszarze poradzieckim pokazano, że historia i pamięć historyczna w warunkach narodowej suwerenności zmieniła się w obiekt manipulacji świadomością społeczną. Narodowo-polityczne ambicje uwarunkowały pojawienie się nowych tendencji, nakierowanych na pseudokonstruowanie historii II wojny światowej i jako jej części składowej Wielkiej Wojny Ojczyźnianej. Nowe granice polityczne byłego obozu radzieckiego podzieliły nie tylko przestrzeń terytorialną, ale i przekształciły historyczne wydarzenia z przeszłości.

²⁰ Chodzi o artykuł Ż. Kuanyshalina pt. *Hitler to nie faszysta* w kwietniowym numerze miesięcznika „*Žuldyzdar-Otbasy Aңыз-Adam*” z 2014 r. Zob. A.T. Kapaeva, *Istoričeskaâ pamât' o vojne v Kazahstane*, w: *Velikaâ Otečestvennaâ vojna v istoričeskoj pamâti naroda: izučenie, interpretaciâ, uroki prošlogo: sbornik materialov Vserossijskoj naučnopraktičeskoj konferencii s meždunarodnym učastiem*, redkol. A.A. Nikolaev M.A. Semënov; In-t istorii SO RAN, Izd-vo „Parallel”, Novosibirsk 2020, s. 34–45.

Swoistym dla kazachskiej praktyki upamiętniania historii Wielkiej Wojny Ojczyźnianej stało się oddawanie czci poprzez imprezy okolicznościowe w połączeniu z tradycyjną pamięcią pokoleniową. Wspólne interesy społeczeństwa i państwa stworzyły nowe warstwy strukturalne pamięci zbiorowej i współczesne praktyki jej upamiętniania.

Z rosyjskiego tłumaczył Andrij Saweneć

BIBLIOGRAFIA

- 75 let nazad Rahimžan Koškarbaev pervym vodruzil znamâ nad Rejhstagon, *Meždunarodnoe informacionnoe agentstvo „Kazinform”*, 30 IV 2020, https://www.inform.kz/ru/75-let-nazad-rahimzhan-kosharbaev-pervym-vodruzil-znamya-nad-reyhstagon_a3644637 [dostęp: 2 września 2021].
- Akkuly S., *Isčeznuvšaâ diviziâ, ili Kak kazahov brosil na tanki s šaškami nagolo*, *Radio Azattyk*, 9 V 2011, https://rus.azattyq.org/a/makka-karazhanova-kazakh-division_106_war/4093282.html [dostęp: 9 listopada 2011].
- Alleû učastnikov VOV v čest' 75-letia Pobedy otkryli v Almaty*, *Meždunarodnoe informacionnoe agentstvo „Kazinform”*, 7 X 2020, https://www.inform.kz/ru/aleyu-uchastnikov-vov-v-chest-75-letiya-pobedy-otkryli-v-almaty_a3703425. 07.10.2020 [dostęp: 2 września 2021].
- Asanova S.A., *Ob osnovnyh faktorah povedenčeskoj motivacii voinov kazahskih nacional'nyh vojskovykh formirovanij v gody vojny (1941–1945)*, „*Mir Bol'šogo Altaâ*” 2019, nr 5 (2), s. 280–295.
- Deputatskij zapros MON: izučenie istorii Velikoj Otečestvennoj vojny – otmečaetsâ popytka perepisyvaniâ, *Oficial'nyj internet-resurs Mažilisa Parlamenta Respubliki Kazahstan*, 25 V 2016, <http://www.parlam.kz/ru/mazhilis/news-details/id25359/1/1> [dostęp: 1 września 2021].
- Hobsbawm Ę., *Izobretenie tradicij*, „*Vestnik Evrazii*” 2000, nr 1, s. 47–62.
- Kapaeva A.T., *Istoričeskaâ pamât' o vojne v Kazahstane*, w: *Velikaâ Otečestvennaâ vojna v istoričeskoj pamâti naroda: izučenie, interpretaciâ, uroki prošlogo: sbornik materialov Vserossijskoj naučnopraktičeskoj konferencii s meždunarodnym učastiem*, redkol. A.A. Nikolaev, M.A. Semënov, In-t istorii SO RAN, Izd-vo „Parallel”, Novosibirsk 2020, s. 34–45.
- Kazahi vo Vtoroj mirovoj vojne: dokumenty iz zarubežnyh arhivov*, t. 1, red. G.M. Mendikulova, *Kazahskii nat'sional'nyj issledovatel'skii tekhnicheskii universitet im. K.I. Satpaeva*, Almaty 2018, s. 379.
- Na každyj 1 mln. kazahstancev-účastnikov VOV prihoditsâ po 33 geroâ Sovetskogo Soûza – istorik, *Zakon.kz*, 16 VII 2012 r., <http://www.>

- zakon.kz/4502636-na-kazhdyyj-1-mln.-kazakhstancev.html [dostęp: 16 lipca 2012].
- Nora P., Ozuf M., de Püimež Ž., Vinok M., *Franciâ-pamât'*, Izdatel'stvo Peterburgskogo universiteta, Sankt-Peterburg 1999.
- Otrada I., *Ostanki bez vesti propavšego kazahstanskogo soldata našli pod Poltavoj*, Total, 8 VI 2019, https://total.kz/ru/news/obshchestvo_sobitiya/ostanki_bez_vesti_propavshego_kazahstanskogo_soldata_našli_pod_poltavoi_date_2019_06_08_17_34_14 [dostęp: 2 września 2021].
- Rikër P., *Pamât', istoriâ, zabvenie*, Izdatel'stvo gumanitarnoj literatury, Moskva 2004.
- Saktaganova Z.G., *Fragmentsy vospominaniü deportirovannyh ženšin: adaptaciâ i žizn' v Kazahstane*, „Mir Bol'sogo Altaâ” 2019, nr 5 (2), s. 232–247.
- Saktaganowa Z.G., Abdrahmanowa K.K., *Tylovoj geroizm ženšin Kazahstana v gody Velikoj Otečestvennoj vojny: povsednevnost' i ženskie istorii*, „edu.e-history.kz” 2018, nr 3 (15), <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/939> [dostęp: 1 września 2021].
- Savel'eva I.M., *Istoričeskie issledovaniâ v XXI veke: teoretičeskij frontir*, „Dialog so vremenem” 2012, z. 38, s. 25–53.
- Žanbosinova A., *Kul'turnaâ pamât' i memorializaciâ Velikoj Otečestvennoj vojny na sovremennom ètape*, „Mir Bol'sogo Altaâ” 2015, t. 1, nr 2, s. 123–131.
- Žarkynbaeva R.S., Dulina N.V., Anufrieva E.V., *Voennaâ povsednevnost' v gorodah tyla v 1941–1945 gg. (na primere g. Alma-Aty)*, „Vestnik VolGU. Seriâ 4, Istoriâ. Regionovedenie. Meždunarodnye otnošeníâ” 2020, t. 25, nr 1, s. 97–108.